

Zagłada Żydów. Studia i Materiały

Holocaust Studies and Materials

VOL. 20 (2024)

ISSN: 1895-247X

eISSN: 2657-3571

DOI: 10.32927

WWW: www.zagladazydow.pl

Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN
Polish Center for Holocaust Research

Spółeczna psychologia Holokaustu: od naiwnego sytuacjonizmu do zrozumienia roli ideologii

The social psychology of the Holocaust: from naive situationism to understanding the role of ideology

Michał Bilewicz

Wydział Psychologii Uniwersytet Warszawski

bilewicz@psych.uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5027-1691>

Karolina Marcinkowska

Centrum Badań nad Uprzedzeniami UW

karolina.marcinkowska@psych.uw.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9935-0563>

DOI: <https://doi.org/10.32927/zsim.1056>

Strony/Pages: 215-237

Michał Bilewicz

Centrum Badań nad Uprzedzeniami, Wydział Psychologii UW
<https://orcid.org/0000-0001-5027-1691>
bilewicz@psych.uw.edu.pl

Karolina Marcinkowska

Centrum Badań nad Uprzedzeniami, Wydział Psychologii UW
<https://orcid.org/0009-0002-9935-0563>
karolina.marcinkowska@psych.uw.edu.pl

Spółeczna psychologia Holokaustu: od naiwnego sytuacjonizmu do zrozumienia roli ideologii

Streszczenie

Artykuł przedstawia, jak psychologia i historia wzajemnie wpływały na siebie w prowadzonych przez naukowców analizach na temat zachowania ofiar, sprawców i świadków Holokaustu. Opisuje drogę, jaką przeszła psychologia społeczna, rozpoczynając od słynnego eksperymentu Milgrama o posłuszeństwie, przechodząc przez wyjaśnienia osobowościowe oraz ideologiczne (w nich funkcje dehumanizacji i teorii spiskowych), następnie podkreślając rolę świadków, a kończąc na motywacji instrumentalnej – grabieżach. Analiza wskazuje, że zmiany w podejściu psychologicznym do Zagłady następują równolegle z ewolucją historiografii Holokaustu. Obecnie większy nacisk kładzie się na badanie zachowań bystanderów, motywacji ideologicznej i instrumentalnej oraz motywującego charakteru antysemitycznych teorii spiskowych, które wpływały na zaangażowanie w zbrodnie nie tylko Niemców, lecz także innych narodów Europy pod okupacją.

Słowa kluczowe

psychologia społeczna, Holokaust, dehumanizacja, ofiary, sprawcy, bystanderzy, teorie spiskowe, ideologia

Abstract

The article shows how psychology and history have influenced each other in the analyses conducted by scientists on the behavior of Holocaust victims, perpetrators and witnesses. It describes the path that social psychology has taken, beginning with Milgram's famous experiment on obedience, moving through personality and ideological explanations (in which dehumanization and conspiracy theories function), then emphasizing the role of witnesses, and ending with instrumental motivation – looting. The analysis indicates that changes in the psychological approach to the Holocaust are occurring in parallel with the evolution of Holocaust historiography. There is now a greater emphasis on the study of bystanders' behaviors, ideological and instrumental motivation, and the motivating nature of anti-Semitic conspiracy theories that influenced the involvement in the crimes not only of Germans, but also of other European nations under occupation.

Keywords

Social psychology, Holocaust, dehumanization of the victim, perpetrators, bystanders, conspiracy theories, ideology

Psychologia społeczna jest stosunkowo rzadko wykorzystywaną ramą interpretacyjną w badaniach Holokaustu. Historycy, antropolodzy i literaturoznawcy zajmujący się tematyką Zagłady, relacjami świadków i ocalonych oraz kulturowymi zapisami Holokaustu, poszukując wyjaśnień zachowania sprawców, świadków i ofiar, zdecydowanie częściej odwołują się do psychoanalizy czy psychologii klinicznej. Jest to o tyle zaskakujące, że dla współczesnej psychologii społecznej, a już szczególnie jej subdyscypliny, jaką jest psychologia stosunków międzygrupowych, zachowania w czasie Holokaustu stanowiły niezwykle istotny punkt wyjścia do badań i refleksji teoretycznej. Można wręcz pokusić się o stwierdzenie, że to właśnie próba zrozumienia Holokaustu stała za dynamicznym rozwojem badań z zakresu konformizmu i posłuszeństwa¹, autorytaryzmu i uprzedzeń², tożsamości społecznej i dyskryminacji międzygrupowej³, wpływu społecznego i reprezentacji społecznych⁴, altruizmu i zachowań pomocowych⁵. Co więcej, wiele z fundamentalnych odkryć psychologii społecznej to dzieła osób ocalałych z Zagłady, by w rozwoju tej dyscypliny przypomnieć choćby rolę takich postaci jak Henri Tajfel, Serge Moscovici, Robert Zajonc czy Arie Kruglanski.

Pewne zbliżenie psychologów społecznych i badaczy Holokaustu nastąpiło w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku wraz z ukazaniem się książki Christophera Browninga *Zwykli ludzie. 101. Rezerwowi Batalion Policji i „ostateczne rozwiązanie” w Polsce*⁶, która była chyba pierwszą tak znaczącą próbą zastosowania społeczno-psychologicznych teorii dotyczących posłuszeństwa i działań grupowych do wyjaśnienia zachowań sprawców ludobójstwa. Mniej

¹ Solomon E. Asch, *Studies of independence and conformity: I. A minority of one against a unanimous majority*, „Psychological Monographs: General and Applied” 1956, t. 70, s. 1–70; Stanley Milgram, *Obedience to Authority: An Experimental View*, New York City: Harper & Row, 1974.

² Theodor Adorno, Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson, Nevitt R. Sanford, *Osobowość autorytarna*, tłum. Marcin Pańków, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010.

³ Henri Tajfel, John C. Turner, *The social identity theory of intergroup behavior* [w:] *Political Psychology*, red. John T. Jost, Jim Sidanius, New York and Hove: Psychology Press, 2004.

⁴ Serge Moscovici, *An Essay on social representations and ethnic minorities*, „Social Sciences Information” 2011, t. 50, s. 442–461.

⁵ Zuzanna M. Smoleńska, Janusz Reykowski, *Motivations of people who helped Jews survive the Nazi occupation* [w:] *Embracing the Other: Philosophical, Psychological, and Historical Perspectives on Altruism*, red. Pearl M. Oliner, Samuel P. Oliner, Lawrence Baron, Lawrence A. Blum, Dennis L. Krebs, Zuzanna M. Smoleńska, NYU Press, 1992; Samuel P. Oliner, Pearl M. Oliner, *The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe*, New York, NY: Free Press, 1988.

⁶ Christopher Browning, *Zwykli ludzie. 101. Rezerwowi Batalion Policji i „ostateczne rozwiązanie” w Polsce*, tłum. Piotr Budkiewicz, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2019.

więcej w tym samym czasie ukazała się praca Ervina Stauga *The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence*⁷, która podejmowała próbę wyjaśnienia ludobójstwa, a w szczególności Holokaustu w kategoriach psychologii społecznej. Pokłosem tych pierwszych starań w nawiązania dialogu między badaczami Holokaustu a psychologami społecznymi były dwie książki pod redakcją Leonarda Newmana: *Zrozumieć Zagładę. Spółeczna psychologia Holokaustu* (oryginalne wydanie w 2002, współredagowana z Ralphem Erberem) oraz wydana w roku 2019 *Confronting Humanity at its Worst: Social Psychological Perspectives on Genocide*. Książki te stanowiły podsumowanie refleksji psychologów społecznych nad Holokaustem, uwzględniając aktualny stan wiedzy psychologii społecznej o źródłach ludzkiej agresji, posłuszeństwa i zachowań grupowych.

Związki między psychologią społeczną a historycznymi badaniami nad Holokaustem są zresztą dwustronne. Współczesna psychologia społeczna jest nauką empiryczną poszukującą uniwersalnej wiedzy o zachowaniu człowieka. Stąd tak duża powszechność zastosowania eksperymentu jako metody badawczej, coraz częściej z wykorzystaniem neuroobrazowania i pomiarów psychofizjologicznych. Wiedza pozyskana jest jednak niemal wyłącznie w okresie pokoju – zwykle w dostatnich społeczeństwach demokratycznych, wśród osób o wysokim poziomie wykształcenia⁸, co utrudnia ekstrapolację wyników eksperymentów dotyczących ludzkiej agresji czy przemocy zbiorowej na sytuacje skrajnie odmiennych społeczeństw ogarniętych wojną, ludobójstwem, okupacją czy przemocą kolonialną. Dlatego tak ważne są refleksje psychologiczne oparte nie na eksperymentach, lecz na tzw. dowodach anegdotycznych, które często pochodzą z prac historyków na temat ludobójstw⁹. Pozwalają one testować zakres stosowności wiedzy wypracowanej w eksperymentach w zupełnie odmiennych kontekstach społecznych.

W niniejszym artykule postanowiliśmy przyjrzeć się zmianom w społeczno-psychologicznym podejściu do Zagłady, jakie nastąpiły na przestrzeni ostatnich dekad. Nowe odkrycia psychologii społecznej pojawiały się w jakimś sensie równolegle do analogicznych zmian w badaniach historycznych nad Holokaustem. Nastąpiło przejście od wyjaśnień stricte sytuacyjnych i determinizmu instytucji do docenienia roli ideologii, tożsamości, motywacji i różnorodności zachowań

⁷ Ervin Staub, *The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

⁸ Joseph Henrich, Steven J. Heine, Ara Norenzayan, *The weirdest people in the world?* [w:] *Arguing about Human Nature: Contemporary Debates*, red. Stephen M. Downes, Edouard Machery, London: Routledge/Taylor & Francis Group, 2013, s. 198–216.

⁹ Por. np. Peter Glick, *Jagnięta ofiarne w wilczym przebraniu. Zawistne uprzedzenia, ideologia i czynienie z Żydów kozłów ofiarnych*, red. Leonard S. Newman, Ralph Erber, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009; Staub, *The Roots of Evil...*; Larissa Z. Tiedens, *Optimism and revolt of the oppressed: A comparison of two Polish Jewish ghettos of World War II*, „Political Psychology” 1997, t. 18, s. 45–69.

oraz przesunięcie głównego obszaru zainteresowań ze sprawców ku świadkom zbrodni (kategoria bystandera). Wszystkie te procesy zdają się zachodzić równolegle w badaniach psychologicznych i historycznej refleksji nad Holocaustem.

Stanley Milgram i sytuacyjne wyjaśnienie Holocaustu

Cechą charakterystyczną współczesnej psychologii społecznej jest zwracanie szczególnej uwagi na sytuacyjne uwarunkowania zachowań człowieka i uniwersalizm – przekonanie, że ludzie postawieni w analogicznych sytuacjach zachowują się podobnie. Najważniejszym chyba wyrazem tej tendencji były słynne eksperymenty dotyczące posłuszeństwa przeprowadzone przez Stanleya Milgrama¹⁰ po to, by zrozumieć, co powoduje w ludziach tendencję do uległości w sytuacji ludobójczej¹¹. W tym radykalnie sytuacjonistycznym podejściu sugerowano, że właściwie każdy jest zdolny do zadawania krzywd drugiemu człowiekowi, o ile znajdzie się w sprzyjających ku temu warunkach. Sam eksperyment Milgrama był zresztą zainspirowany głośnymi wówczas relacjami Hannah Arendt z procesu Adolfa Eichmanna, w których sprowadzała ona architekta ludobójczej logistyki Holocaustu do roli sprawnie funkcjonującego biurokratycznego trybiku w maszynie, realizującego opacznie rozumianą kantowską etykę¹².

Milgram, wyjaśniając wyniki swoich eksperymentów, posługiwał się pojęciem „stanu sprawczego”, który osiągają jednostki wykonujące polecenia. Uważał, że ludzie ewolucyjnie przystosowali się do pracowania w organizacjach i przez to rozwinęli swój potencjał do uległości. W trybie organizacyjnym „superego” czy sumienie zostają niejako wyłączone, ponieważ jednostka działa na rzecz danej organizacji i przez nią się definiuje; całkowicie poddaje się autorytetowi, zbywając z siebie odpowiedzialność za własne działanie; jest tylko narzędziem w rękach osoby o wyższym statusie. Zbrodnię Holocaustu można więc wytłumaczyć uniwersalną ludzką skłonnością do posłuszeństwa wobec autorytetu i władzy. Nie chodzi zresztą o bezpośredni przymus, bowiem w wariacie eksperymentów Milgrama nad posłuszeństwem, w którym eksperymentator nakazywał uległość (mówiąc osobie badanej: „Nie masz innego wyboru, musisz kontynuować!”), poziom posłuszeństwa był znacznie niższy niż w warunkach, w których wyłącznie wskazywał, że w sytuacji badania oczekiwane jest posłuszeństwo i od tego zależy powodzenie samego badania. Milgram sugeruje więc, że pewien rodzaj bezrefleksyjności jest typowy dla hierarchicznych sytuacji spo-

¹⁰ Stanley Milgram, *Posłuszeństwo wobec autorytetu*, tłum. Małgorzata Hołda, Sopot: Smak Słowa, 2017.

¹¹ Stephen S. Reicher, S. Alexander Haslam, Rakshi Rath, *Making a virtue of evil: A five-step social identity model of the development of collective hate*, „Social and Personality Psychology Compass” 2008, t. 2, s. 1313–1344.

¹² Hannah Arendt, *Eichmann w Jerozolimie: rzecz o banalności zła*, tłum. Adam Szostkiewicz, Kraków: Znak, 2010.

łecznych i działania w ramach organizacji, w której polecenia przełożonych są traktowane jako pewna oczywistość, wyłączająca rozumowania moralne.

Wyjaśnianie przyczyn zachowań podczas Zagłady w odwołaniu do wyników eksperymentów Stanleya Milgrama można dostrzec również w pracach historyków. W książce *Zwykli ludzie. 101. Rezerwowy Batalion Policji i „ostateczne rozwiązanie” w Polsce* Christopher Browning, opierając się na eksperymentach Milgrama, dowodził, że zwykli funkcjonariusze hamburskiej policji, w większości nienależący do NSDAP, byli zdolni do popełnienia okrutnych zbrodni wtedy, gdy przełożeni oczekiwali od nich realizacji zadań ludobójczych¹³. Wyjaśnienia upatrywał w tym, że znaleźli się oni w niezwyklej sytuacji i to nie indoktrynacja, ideologia czy chęć mordowania kierowały ich czynami, ale okoliczności, które zmusiły ich do zachowania się w ten sposób. Historyk Dick de Mildt, pracując również na zeznaniach policjantów, twierdził, że oprawcy nie wykazywali żadnych predyspozycji osobowościowych, by nienawidzić swoich ofiar; ich zachowanie było tylko rezultatem rozkazów¹⁴. W rzeczywistości, w której funkcjonowali policjanci, normą były przestępstwa i brutalność; nieprzestrzeganie tych norm było wyjątkiem od reguły. Nie potrzebowali więc specyficznych motywacji ideologicznych i indoktrynacji, by dokonać ludobójstwa.

Stosunkowo szybko jednak w naukach historycznych zakwestionowano radykalnie sytuacjonistyczne stanowisko Browninga, które od strony psychologicznej opierało się na eksperymentach Milgrama. W swojej nieco kontrowersyjnej książce Daniel J. Goldhagen¹⁵ zwrócił uwagę, że analizowany przez Browninga 101. Rezerwowy Batalion Policji funkcjonował w ramach specyficznej kultury, w której „eliminacyjny antysemityzm” był pewną oczywistością. Kultura ta miała ewoluować przez wiele dekad poprzedzających Holokaust, a mnóstwo działań ludobójczych opisanych przez Goldhagena (np. zachowanie załóg w obozie koncentracyjnym na terenie Lublina wobec Żydów) nie da się sprowadzić do posłuszeństwa – okrucieństwo wobec Żydów, a nawet formy pracy zlecane Żydom były motywowane raczej nadmiarowym antysemickim uprzedzeniem niż podporządkowaniem się normom instytucjonalnym.

Kolejnym historykiem przyglądającym się zachowaniom policji niemieckiej był Jürgen Matthäus, który zwrócił uwagę na rolę zawierającej antysemickie treści edukacji politycznej policji niemieckiej, a ponadto na antysemickie ustawodawstwo lat trzydziestych XX w. Podkreślał, że zachowanie policji w czasie Holokaustu musiało wynikać z istniejącej wcześniej polityki dyskryminacji ekonomicznej czy tendencji do ograniczania praw osób niebędących „Aryjczy-

¹³ Browning, *Zwykli ludzie...*

¹⁴ Dick de Mildt, *In the Name of the People: Perpetrators of Genocide in the Reflection of their Post-War Prosecution in West Germany*, The Hague–London–Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 1996.

¹⁵ Daniel Jonah Goldhagen, *Gorliwi kaci Hitlera. Zwykli Niemcy i Holokaust*, tłum. Wiesław Horabik, Warszawa: Aletheia, 2021.

kami”¹⁶. Mimo niezaprzeczalnej wyjątkowości sytuacji ludobójstwo było więc, jego zdaniem, możliwe ze względu na wspólną motywację ideologiczną¹⁷. Historycy bardzo szybko zrozumieli więc, że wyjaśnienia sytuacyjne Holokaustu są dalece niewystarczające, a naiwny sytuacjonizm proponowany przez wczesną psychologię społeczną zdaje się ignorować dziesiątki lat antysemitckiego ustawodawstwa, setki lat pogromów czy historię chrześcijaństwa¹⁸, mające ogromny wpływ na zachowania społeczeństw w czasie Zagłady. Helen Fein¹⁹ wykazała, że istnieje korelacja między poziomem antysemityzmu a liczbą Żydów zamordowanych w Holokauście; w krajach, gdzie poziom uprzedzeń antysemitycznych był niższy (np. w Danii), liczba ofiar śmiertelnych była proporcjonalnie mniejsza.

Równolegle do historycznej krytyki radykalnego sytuacjonizmu badań Milgrama również w psychologii zaczęto zastanawiać się, czy rzeczywiście za agresję w eksperymentach nad posłuszeństwem odpowiada bezrefleksyjny „stan sprawczy” i automatyczna niejako uległość wobec władzy. Na pytanie to odpowiedzieli między innymi Dariusz Doliński i Tomasz Grzyb²⁰ na podstawie replikacji eksperymentu Milgrama, w której dokonali pewnej zmiany oryginalnej procedury. Poprosili badanych, by od razu wcisnęli przycisk oznaczony jako silne porażenie, przy którym rzekomy uczeń (w rzeczywistości pomocnik eksperymentatora) otwarcie deklaruje chęć opuszczenia pomieszczenia i problemy z sercem. Odsetek badanych, którzy poproszeni przez eksperymentatora wcisnęli ten przycisk, nie różnił się od tych badanych, którzy doszli do tego momentu w sytuacji stopniowalnych prośb, kiedy za każdym razem mieli sprostać coraz trudniejszym oczekiwaniom ze strony eksperymentatora. Milgram twierdził, że sama sytuacja stopniowalnych prośb stwarza bezrefleksyjny „stan sprawczy”, w którym człowiek łatwo oddaje swoje sprawstwo w ręce eksperymentatora. Badanie Dolińskiego i Grzyba wskazuje jednak, że „stan sprawczy” nie jest wystarczającym wyjaśnieniem – w pełni refleksyjni, świadomi ludzie też decydują się zrealizować prośbę eksperymentatora i zadać „uczniowi” silny ból nawet wówczas, gdy prośby nie poprzedza sprostanie mniejszym oczekiwaniom eksperymentatora. Badanie to dowiodło, że w sytuacji silnego zaangażowania w cel badania (w tym wypadku: rozwój nauki) ludzie gotowi są do w pełni świadomej

¹⁶ Jürgen Matthäus, *Historiography and the Perpetrators of the Holocaust* [w:] *The Historiography of the Holocaust*, red. Dan Stone, London: Palgrave Macmillan, 2004.

¹⁷ Richard Overly, „Ordinary men,” *extraordinary circumstances: Historians, social psychology, and the Holocaust*, „Journal of Social Issues” 2014, t. 70, s. 515–530.

¹⁸ Robert GL Waite, *The Holocaust and historical explanation* [w:] *Genocide and the Modern Age: Etiology and Case Studies of Mass Death*, red. Isidor Walliman, Michael N. Dobkowski, Westport, CT: Greenwood Press, 1987.

¹⁹ Helen Fein, *Levels of accounting in accounting for genocide: A cross-national study of Jewish victimization during the Holocaust* [w:] *The Routledge History of the Holocaust*, red. Jonathan C. Friedman, London: Routledge, 2010.

²⁰ Dariusz Doliński, Tomasz Grzyb, *One serious shock versus gradated series of shocks: Does “multiple feet-in-the-door” explain obedience in Milgram studies?*, „Basic and Applied Social Psychology” 2016, t. 38, s. 276–283.

przemocy – zbrodnia nie jest więc wynikiem utraty świadomości człowieka bezrefleksyjnie wprowadzonego w „stan sprawczy”.

Wiele podobnych badań podważyło naiwny sytuacjonizm w interpretacjach eksperymentu Stanleya Milgrama. Podsumowując je, Stephen Reicher i współpracownicy zaproponowali alternatywne wyjaśnienie wyników tego eksperymentu²¹. Sugerują oni, że fundamentalną rolę odgrywa tu identyfikacja. Dokonanie rzekomo śmiertelnego porażenia nie byłoby możliwe, gdyby badany nie identyfikował się silniej z eksperymentatorem niż z drugim uczestnikiem badania. Skąd zaś taka identyfikacja? Bierze się ona z samego charakteru eksperymentu naukowego, w którym badany wciela się w rzeczywistości w pomocnika eksperymentatora. Składa on swoją moralność na ołtarzu nauki, której rozwój będzie możliwy tylko w wypadku powodzenia tego badania. Zatem to nie wskazówki autorytetu i ślepe posłuszeństwo władzy, a wiara w postęp naukowy – podzielana przez uczestnika eksperymentu i eksperymentatora – decyduje o gotowości do zbrodniczego zachowania. Badani na Uniwersytecie Yale zostali skutecznie przekonani, że porażenia prądem „ucznia” stanowią niezbędny element rozwoju nauk behawioralnych. Nie jest to więc „ślepe posłuszeństwo”, lecz wręcz przeciwnie – świadome wyłączenie moralności przez identyfikację z nauką.

Analogie, które można wywieść z poprawnego rozumienia eksperymentu Milgrama, rzucają też światło na zachowania sprawców Holokaustu. W znacznej części załogi ośrodków eksterminacji składały się z dawnego personelu szpitali psychiatrycznych związanych z programem T4, włączając w to np. komendanta obozu w Bełżcu Christiana Wirtha czy jego zastępcę Josefa Oberhausera, którzy wcześniej instalowali komory gazowe w szpitalu psychiatrycznym Grafeneck. Obozy koncentracyjne i ośrodki zagłady były miejscami prowadzenia intensywnych badań medycznych²², a pierwsze komory gazowe stosowano w nazistowskich Niemczech właśnie w ramach programu T4. Historycy nieraz wskazują, że źródłem zaangażowania wielu sprawców w działania ludobójcze była nazistowska koncepcja nauki. Hans-Walter Schmuhl twierdzi wręcz, że Zagłada jest pokłosiem zreformowanej psychiatrii: postępowe idee, w ramach których dzielono pacjentów na zdolnych do pracy i samodzielnego życia oraz takich, których nie da się uleczyć, a ich terapia generuje koszty i nie daje nadziei na znaczącą poprawę, mogły doprowadzić do analogicznego myślenia o całych grupach ludzkich albo nawet narodach²³. W ten sposób eugenika, która zaangażowała metody statystyczne w myślenie o chorobach na poziomie całych grup narodowych czy etnicznych, mogła w upolitycznionej

²¹ Stephen S. Reicher, S. Alexander Haslam, Joanne R. Smith, *Working toward the experimenter: Reconceptualizing obedience within the Milgram paradigm as identification-based followership*, „Perspectives on Psychological Science” 2012, t. 7, s. 315–324.

²² Robert J. Lifton, *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*. New York: Basic Books, 1986.

²³ Hans Walter Schmuhl, *Zreformowana psychiatria a masowa zagłada [w:] Nazizm, Trzecia Rzesza a procesy modernizacji*, tłum. Maria Tomczak, oprac. Hubert Orłowski, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000.

wersji doprowadzić do złudzenia, że oto eliminacja całych grup ludzkich stanowiących rzekome biologiczne zagrożenie jest podobnie uzasadnioną naukowo ingerencją jak dowolny inny zabieg. Sprawcy Holokaustu byłiby zatem głęboko umotywowani ideologicznie – musieli uwierzyć, że Żydzi stanowią faktyczne zagrożenie dla całej ludzkości, podobnie jak choroby czy toksyny dla pojedynczego człowieka. Rekonstrukcja świata z perspektywy sprawców wydaje się niezbędną do zrozumienia ich motywacji – odniesienie się do ram ideologicznych, w jakich funkcjonowali, pozwala zobaczyć, że ich uzasadnienie do stosowania przemocy jest całkowicie logiczne, mimo że z perspektywy teraźniejszości trudno ocenić je jako normatywne czy moralne²⁴.

Próby poszukiwania osobowości ludobójczej

Jeszcze na długo przed eksperymentami Milgrama psychologowie poszukiwali wyjaśnienia zachowań sprawców nie w kontekście sytuacyjnym, lecz w pewnym specyficznym zestawie cech osobowości. Były to zresztą czasy poprzedzające pojawienie się eksperymentalnej psychologii społecznej – gdy dominowały badania kwestionariuszowe oraz testy wywodzące się z tradycji psychoanalitycznej. Już w czasie procesów norymberskich próbowano tworzyć profil osobowościowy nazistowskiego ludobójcy, opierając się głównie na testach projekcyjnych (np. teście Rorschacha)²⁵. Kulminacją osobowościowych prób wyjaśnienia Holokaustu był projekt badawczy zorganizowany przez American Jewish Committee na Uniwersytecie Kalifornijskim, którym kierował niemiecki filozof Theodor Adorno. Skupił on wokół siebie grupę najwybitniejszych psychologów rozwojowych, psychologów politycznych i psychologów osobowości tamtej epoki. Adorno, Frenkel-Brunswick, Levinson i Sanford (1950), pragnąc odnaleźć psychologiczne uwarunkowania nazizmu, wskazali na charakterystyczną osobowość autorytarną jako zintegrowany system przekonań na temat rzeczywistości. Wyszczególniono dziewięć wymiarów takiej osobowości: konwencjonalizm, uległość, agresja, antyintracepcja, uleganie przesądom i stereotypom, władza i twardość, destruktywność i cynizm, projektywność oraz hiperseksualność (przesadne zainteresowanie tematyką seksu)²⁶. W badaniu tym wskazywano, że uprzedzenia antysemickie (mierzone stworzoną na potrzeby tego badania skalą A-S) są elementem szerszej struktury osobowości autorytarnej, a zatem posłusznie realizującej nakazy władz i poniżającej tych, których władza wskaże jako wrogów.

²⁴ Harald Welzer, Sönke Neitzel, *Żołnierze. Protokoły walk, zabijania i umierania*, tłum. Viktor Grotowicz, Warszawa: Krytyka Polityczna, 2014.

²⁵ Gerald L. Borofsky, Don J. Brand, *Personality organization and psychological functioning of the Nuremberg war criminals: The Rorschach data* [w:] *Survivors, Victims and Perpetrators: Essays on the Nazi Holocaust*, red. Joel Dimsdale, Routledge, 1980, s. 359–403; Molly Harrower, *Rorschach records of the Nazi war criminals: An experimental study after thirty years*, „Journal of Personality Assessment” 1976, t. 40, s. 341–351.

²⁶ Adorno, Frenkel-Brunswick, Levinson, Sanford, *Osobowość autorytarna...*

Poszukiwanie wyjaśnienia ludobójstwa w autorytaryzmie było stosunkowo powszechne w gronie filozofów ze szkoły frankfurckiej, do której należał Adorno. Erich Fromm upatrywał źródeł charakteru autorytarnego w bezsilności, lęku i spadku poczucia własnej wartości wynikających z wychowania. Podawał przykład wychowania przez autorytarnego ojca, pod którego wpływem dziecko staje się uległe, a tłumiona wrogość prowadzi albo do większej uległości, albo do przeciwstawiania się autorytetom. Charakter autorytarny miał cechować się sadomasochizmem, w którym z jednej strony mamy do czynienia z masochistyczną uległością wobec władzy (autorytetu), a z drugiej z sadystycznym pragnieniem sprawowania władzy i dominowaniem nad słabszymi, tymi, którzy znajdują się niżej w hierarchii²⁷. Skala stworzona przez zespół pod kierownictwem Theodora Adorno stanowiła przełożenie tych obserwacji na język empirycznej psychologii osobowości.

W roku 1981 Robert Altemeyer podjął się krytyki metodologicznej skali zaproponowanej przez Theodora Adorno i współpracowników, redukując autorytaryzm do trzech wymiarów – autorytarnej uległości, autorytarnej agresji oraz konwencjonalizmu, i nazwał ją prawicowym autorytaryzmem²⁸. Badania prowadzone w kolejnych latach potwierdziły, że prawicowy autorytaryzm jest doskonałym predyktorem negatywnych stereotypów i uprzedzeń względem grup obcych²⁹. Z czasem uznano, że skłonność do podporządkowania się władzy i autorytetom nie jest wystarczającym osobowościowym wyjaśnieniem agresji międzygrupowej. Wkrótce podobną karierę w psychologii osobowości i psychologii społecznej zrobiła inna zmienna wyjaśniająca uprzedzenia: orientacja na dominację społeczną. O ile orientacja na dominację społeczną niesie za sobą podobne konsekwencje do prawicowego autorytaryzmu (negatywne postawy międzygrupowe), o tyle jej istotą są przekonania nieco odmienne od autorytarnych. Osoba o silnej orientacji na dominację społeczną jest przekonana, że hierarchie społeczne są naturalne – że idealne społeczeństwa to takie, w których silniejsi dominują nad słabszymi³⁰. John Duckitt zaproponował połączenie tych dwóch koncepcji (prawicowego autorytaryzmu i orientacji na dominację społeczną) w ramach jednego modelu teoretycznego – tak oto powstała teoria podwójnego procesu³¹. Uznał, że obie te cechy psychologiczne są wynikiem reakcji na zagrożenie psychologiczne, ale wyrastają z innych przesłanek. Prawicowy autorytaryzm wyra-

²⁷ Erich Fromm, *Ucieczka od wolności*, tłum. Andrzej i Olga Ziemiłscy, Warszawa: Czytelnik, 1970.

²⁸ Bob Altemeyer, *Right-Wing Authoritarianism*, Winnipeg: The University of Manitoba Press, 1981.

²⁹ Chris G. Sibley, John Duckitt, *Personality and prejudice: A meta-analysis and theoretical review*, „Personality and Social Psychology Review” 2008, t. 12, s. 248–279.

³⁰ Jim Sidanius, Felicia Pratto, *Social Dominance: An Intergroup Theory of Social Hierarchy and Oppression*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

³¹ John Duckitt, *A dual-process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice*, „Advances in experimental social psychology” 2011, t. 33, s. 41–113.

sta z potrzeby przewidywalności i bezpieczeństwa w świecie, które mogą zostać osiągnięte przez przywrócenie „normalności” i ładu w społeczeństwie, natomiast orientacja na dominację społeczną wynika z przekonania, że świat jest dżunglą, w której grupy (ludzie) rywalizują ze sobą, by osiągnąć panowanie nad innymi ludźmi.

O ile teorie osobowościowe coraz lepiej pozwalają wyjaśnić ludzkie uprzedzenia (np. w jednym z badań wykryto, że uogólniony autorytaryzm, na który składa się prawicowy autorytaryzm i orientacja na dominację społeczną, wyjaśnia 99 proc. wariancji uprzedzeń³²), o tyle nie jest jasne, czy stanowiły one faktyczne wyjaśnienie zachowania ludzi w czasie Holokaustu. Wszystkie te badania, włączywszy w to prace zespołu Adorno mające na celu wyjaśnić ludzką gotowość do ludobójstwa, prowadzono w społeczeństwach zamożnych, w czasie pokoju. Ich wyniki są więc trudne do ekstrapolowania na rzeczywistość czasów ludobójstwa. Uprzedzenia – rozumiane jako np. niechęć do mieszkania na tej samej ulicy z przedstawicielami danej mniejszości – nie zawsze prowadzą przecież do eksterminacji. Co więcej, udział w zbrodniach Holokaustu ludzi przynajmniej deklaracyjnie stosunkowo nieuprzedzonych (choćby samego architekta tej zbrodni, Adolfa Eichmanna, który wielokrotnie wskazywał na swoje zażyłe relacje z przedstawicielami społeczności żydowskiej, a nawet elementarną znajomość jidysz i hebrajskiego³³), każe zadać pytanie – czy należy uznawać osobowościową skłonność do ulegania uprzedzeniom etnicznym za warunek wystarczający do ludobójstwa?

Kolejne lata przyniosły pewne otrzeźwienie w badaniach nad autorytaryzmem. Badając stosunek Polaków do używania mowy nienawiści³⁴, zauważyliśmy, że to właśnie osoby autorytarne – mimo swoich uprzedzeń – najsilniej sprzeciwiają się użyciu agresywnego języka wobec mniejszości. Prawicowy autorytaryzm miał negatywny wpływ na akceptację mowy nienawiści zarówno w próbach dorosłych, jak i wśród adolescentów. Wynikało to zapewne z niechęci osób o osobowości autorytarnej do spontanicznej przemocy. Gdy uświadomimy sobie, w jak dużym stopniu pomocnictwo w Holokauście opierało się na przemocy oddolnej i spontanicznej, wówczas trudno uznać autorytaryzm za jej naczelną przyczynę. Co więcej, sam związek autorytaryzmu z uprzedzeniami okazał się bardzo zależny od normy społecznej. Osoby autorytarne wyrażają wyższy poziom uprzedzeń jedynie w sytuacji, gdy uprzedzenia są zgodne z obowiązującą normą społeczną – wskazują tak badania prowadzone w Polsce, Wielkiej Brytanii, Belgii

³² Gordon Hodson, Cara C. MacInnis, Michael A. Busseri, *Bowing and kicking: Rediscovering the fundamental link between generalized authoritarianism and generalized prejudice*, „Personality and Individual Differences” 2017, t. 104, s. 243–251.

³³ Deborah E. Lipstadt, *Proces Eichmanna*, tłum. Maciej Antosiewicz, Warszawa: Wielka Litera, 2012.

³⁴ Michał Bilewicz, Wiktor Soral, Marta Marchlewska, Mikołaj Winiewski, *When authoritarians confront prejudice. Differential effects of SDO and RWA on support for hate-speech prohibition*. „Political Psychology” 2017, t. 38, s. 87–99.

czy Singapurze³⁵. Wygląda więc na to, że nawet w wypadku tak ściśle osobowościowego wyjaśnienia ludobójstwa, jak to oferowane przez teorię pravicowego autorytaryzmu, wzięcie pod uwagę kontekstu sytuacyjnego jest niezbędne.

Ku zrozumieniu roli ideologii: dehumanizacja i teorie spiskowe

Gdy przyglądamy się odkryciom psychologii społecznej z ostatniego ćwierćwiecza, to wydaje się, że spośród licznych nurtów badań dwa mogą być szczególnie zalecane do wyjaśniania zachowań sprawców w czasie Holokaustu: są to badania nad dehumanizacją oraz nad teoriami spiskowymi.

W nazistowskiej propagandzie – zarówno tej skierowanej do Niemców, jak i do narodów okupowanej Europy – wielokrotnie przedstawiano Żydów jako istoty nie w pełni ludzkie. W karykaturach czasopisma „Der Stürmer” przedstawiano często Żydów jako ośmiornice czy szczury³⁶. W znanej niemieckiej książeczce dla dzieci Żyda uosabiał trujący grzyb (*Giftpilz*). Badania psychologiczne dowodzą, że dehumanizujące przedstawienia potrafią ograniczyć empatię wobec cierpień danej grupy oraz uprawomocniają stosowanie przemocy³⁷. Te przedstawienia tworzą reprezentację konkretnej grupy jako nie w pełni ludzkiej – może to być ograniczenie zdolności do dostrzegania unikalnie ludzkich uczuć (tzw. emocji wtórnych, takich jak miłość, melancholia czy nostalgia³⁸), odmawianie pewnych kompetencji specyficznych dla człowieka i odróżniających go od zwierząt (np. inteligencja, racjonalność³⁹) albo wręcz postrzeganie grupy jako znajdującej się

³⁵ Paulina Górską, Anna Stefaniak, Katarzyna Lipowska, Katarzyna Malinowska, Magdalena Skrodzka, Marta Marchlewska, *Authoritarians go with the flow: Social norms moderate the link between right-wing authoritarianism and outgroup-directed attitudes*, „Political Psychology” 2021, t. 43, s. 131–152; Arne Roets, Evelyn Au, Alain Van Hiel, *Can authoritarianism lead to greater liking of out-groups? The intriguing case of Singapore*, „Psychological Science” 2015, t. 26, s. 1972–1974.

³⁶ Mikołaj Winiewski, Wiktor Soral, Michał Bilewicz, *Conspiracy theories on the map of stereotype content: survey and historical evidence* [w:] *The Psychology of Conspiracy*, red. Michał Bilewicz, Aleksandra Cichocka, Wiktor Soral, London: Routledge, 2015.

³⁷ Sabina Čehajić, Rupert Brown, Roberto González, *What do I care? Perceived ingroup responsibility and dehumanization as predictors of empathy felt for the victim group*, „Group Processes & Intergroup Relations” 2009, t. 12, s. 715–729; Emanuele Castano, Roger Giner-Sorolla, *Not quite human: infrahumanization in response to collective responsibility for intergroup killing*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2006, t. 90, s. 804–818.

³⁸ Jacques-Philippe Leyens, Stephanie Demoulin, Jeroen Vaes, Ruth Gaunt, Maria Paola Paladino, *Infra-humanization: The Wall of Group Differences*, „Social Issues and Policy Review” 2007, t. 1, s. 139–172; Jacques-Philippe Leyens, Paola M. Paladino, Ramon Rodriguez-Torres, Jeroen Vaes, Stephanie Demoulin, Armando Rodriguez-Perez, Ruth Gaunt, *The emotional side of prejudice: The attribution of secondary emotions to ingroups and outgroups*, „Personality and Social Psychology Review” 2000, t. 4, s. 186–197.

³⁹ Nick Haslam, *Dehumanization: An integrative review*, „Personality and Social Psychology Review” 2006, t. 10, s. 252–264.

gatunkowo niżej w hierarchii zwierząt od gatunku *homo sapiens*⁴⁰. Wszystkie te procesy w znacznym stopniu osłabiają empatię i uzasadniają przemoc wobec grupy. Lasana Harris i Susan Fiske, stosując metody neuroobrazowe, wykazali, że dehumanizująca stereotypizacja wyłącza aktywność przyśrodkowej kory przedczołowej, obszaru umożliwiającego komunikację i empatyzowanie z innym człowiekiem⁴¹. Dehumanizacja jest jednak procesem odrębnym od uprzedzeń i charakteryzującym właśnie ludobójczy aspekt relacji międzygrupowych.

Ideologia rasowa Trzeciej Rzeszy umożliwiała ludobójstwo przez przeniesienie hierarchii gatunkowych na hierarchię grup ludzkich, sugerując, że niektóre z nich są niejako gatunkowo niższe od w pełni rozwiniętych ludzi. W ostatnich latach coraz częściej w psychologii pojawiają się koncepcje wiążące radykalny gatunkowizm z rasizmem, takie jak orientacja na ekologiczną dominację⁴² (będąca rozwinięciem orientacji na dominację społeczną) czy model społecznej dominacji w relacjach ludzko-zwierzęcych⁴³.

Narzucenie na relacje międzygrupowe hierarchii gatunkowych umożliwiło uzasadnienie przemocy również wśród narodów okupowanej Europy, którym uświadomiono wyższy status od Żydów – ofiar grabieży, a później mordów. To oczywiście osłabiało gotowość do empatycznej reakcji. Na plakatach rozwieszanych na ulicach polskich miast pod okupacją niemiecką przedstawiano Żydów często w kontekście szczurów, pasożytów czy rozsadników tyfusu. Przykładem przekładania hierarchii gatunkowych na zbrodnie była brygada Dirlewangera, jednostka Waffen SS odpowiedzialna za zbrodnie dokonane na cywilnej ludności w Polsce i na Słowacji. Do jednostki rekrutowano bardzo często kłusowników, nawykłych do tropienia i zabijania zwierząt. Autor opracowania poświęconego tej jednostce sugeruje, że kompetencje te miały szczególnie ułatwiać dokonanie zbrodni na zdehumanizowanych ofiarach niemieckiej okupacji⁴⁴.

Drugim analizowanym przez psychologię społeczną zjawiskiem, które było ważnym motywem ludobójczej ideologii Trzeciej Rzeszy, były antysemickie teo-

⁴⁰ Nour Kteily, Emile Bruneau, Adam Waytz, Sarah Cotterill, *The ascent of man: Theoretical and empirical evidence for blatant dehumanization*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2015, t. 109, s. 901–931; Nour Kteily, Gordon Hodson, Emile Bruneau, *They see us as less than human: Metadehumanization predicts intergroup conflict via reciprocal dehumanization*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2016, t. 110, s. 343–370.

⁴¹ Lasana T. Harris, Susan T. Fiske, *Dehumanizing the lowest of the low: Neuroimaging responses to extreme out-groups*, „Psychological Science” 2006, t. 17, s. 847–853.

⁴² Fatih Uenal, Jim Sidanius, Rakoen Maertens, Sa-kiera T.J. Hudson, Gregory Davis, Asma Ghani, *The roots of ecological dominance orientation: Assessing individual preferences for an anthropocentric and hierarchically organized world*, „Journal of Environmental Psychology” 2022, t. 81, s. 1–14.

⁴³ Kristof Dhont, Gordon Hodson, Ana C. Leite, *Common ideological roots of speciesism and generalized ethnic prejudice: The social dominance human–animal relations model (SD–HARM)*, „European Journal of Personality” 2016, t. 30, s. 507–522.

⁴⁴ Christian Ingrao, *Czarni myśliwi. Brygada Dirlewangera*, tłum. Wojciech Gilewski, Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2011.

rie spiskowe. Peter Glick, formułując ideologiczny model kozła ofiarnego, sugerował, że wobec deprywacji podstawowych potrzeb ludzie przenoszą agresję na kozła ofiarnego – grupę, której stereotyp łączy cechy pozytywne na wymiarze kompetencyjnym (grupa postrzegana jako sprawcza) i negatywne na wymiarze ciepła (grupa postrzegana jako zimna, nieżyczliwa)⁴⁵. Glick upatrywał w tym procesie głównego mechanizmu obwiniania ofiar ludobójstwa o problemy, z którymi mierzą się społeczeństwa dokonujące ludobójstw – miało to tłumaczyć zarówno ideologię dominującą w czasie ludobójstwa Ormian, Tutsich, jak i Holokaustu. W kolejnych latach pojawiło się wiele badań przyznających słuszność koncepcjom Glicka. Rzeczywiście stereotypy na temat rzekomego żydowskiego spisku najbardziej rozpowszechnione były w Polsce wśród osób odczuwających relatywną deprywację, a zatem wśród ludzi uważających, że ich sytuacja uległa pogorszeniu w poprzednich latach – szczególnie w porównaniu do reszty populacji⁴⁶. Międzykulturowe badania porównawcze potwierdzają, że skłonność do wiary w teorie spiskowe jest najwyższa u ludzi oceniających swoją ekonomiczną sytuację jako złą, idącą w złym kierunku, a w przeszłości znacznie lepszą⁴⁷.

Teorie spiskowe na temat Żydów związane są też w szczególny sposób z poczuciem bezradności w domenie polityki. Ludzie, którzy tracą poczucie wpływu na politykę, chętniej wierzą w rzekomy żydowski spisek – co wykazały zarówno badania korelacyjne, podłużne, jak i eksperymentalne⁴⁸. Jest to zgodne z kompensacyjną teorią kontroli, która sugeruje, że ludzie dążą do zrozumienia swojego braku kontroli – a doświadczenie bezradności prowadzi do wzrostu postrzeganej sprawczości niektórych grup i przypisania im gotowości do spiskowania⁴⁹. Wyjaśniałoby to popularność spiskowych teorii na temat Żydów w propagandzie nazistowskiej – trafiającej do ludzi zdeprywowanych w wyniku kryzysu gospodarczego oraz tracących poczucie kontroli po porażce pierwszej wojny

⁴⁵ Peter Glick, *Jagnięta ofiarne w wilczym przebraniu. Zawistne uprzedzenia, ideologia i czynienie z Żydów kozłów ofiarnych*, tłum. Anna Czarna, red. Leonard S. Newman, Ralph Erber, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009.

⁴⁶ Michał Bilewicz, Ireneusz Krzemiński, *Anti-semitism in Poland and Ukraine: The belief in Jewish control as a mechanism of scapegoating*, „International Journal of Conflict and Violence” 2010, t. 4, s. 234–243.

⁴⁷ Matthew J. Hornsey, Kinga Bierwiazzonek, Kai Sassenberg, Karen M. Douglas, *Individual, intergroup and nation-level influences on belief in conspiracy theories*, „Nature Reviews Psychology” 2023, t. 2, s. 85–97.

⁴⁸ Mirosław Kofta, Wiktor Soral, Michał Bilewicz, *What breeds conspiracy antisemitism? The role of political uncontrollability and uncertainty in the belief in Jewish conspiracy*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2020, t. 118, s. 900–918.

⁴⁹ Aaron C. Kay, Danielle Gaucher, Jamie L. Napier, Mitchell J. Callan, Kristin Laurin, *God and the Government: Testing a compensatory control mechanism for the support of external systems*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2008, t. 95, s. 18–35; Aaron C. Kay, Jennifer A. Whitson, Danielle Gaucher, Adam D. Galinsky, *Compensatory control achieving order through the mind, our institutions, and the heavens*, „Current Directions in Psychological Science” 2009, t. 18, s. 264–268.

światowej. Jednocześnie pozwalałoby to wyjaśnić wrogie zachowania i postawy wobec Żydów wśród bystanderów – postronnych narodów okupowanej Europy, które znalazły się w sytuacji głębokiej bezradności i deprivacji podstawowych potrzeb.

Analizy propagandy w czasopiśmie „Der Stürmer” wykazały, że szczególne nasilenie przedstawień spiskowych Żydów nastąpiło w czasie intensyfikacji działań ludobójczych skierowanych przeciw Żydom – w okresie po 1939 r., a w szczególności po rozpoczęciu akcji „Reinhardt”⁵⁰. Czy zatem rolą motywów spiskowych w przedstawieniach Żydów nie było uzasadnianie działań ludobójczych? Badania dotyczące następstw myślenia spiskowego zdają się potwierdzać taką hipotezę. Analizując wpływ teorii spiskowych na działania zbiorowe (protesty, zamieszki, ruchy społeczne), niemieccy badacze dowiedli, że tego typu teorie jednocześnie osłabiają zaangażowanie w działania normatywne (pokojowe formy protestu) i wzmacniają zaangażowanie w działania nienormatywne (łamające ustalone reguły współżycia, oparte na przemocy)⁵¹. Można się zatem spodziewać, że aktywizacja teorii spiskowych sprzyja wzrostowi społecznej akceptacji działań zbrodniczych. Mogło to dotyczyć zarówno ideologii rozpowszechnianych wśród sprawców zbrodni, jak i narodów postronnych. Samo pojęcie roli postronnego (*bystander*) jest również ciekawym zapożyczeniem przez historyków konstruktu wypracowanego w psychologii społecznej.

Spółeczna rola bystanderów

W psychologii społecznej *bystander* to osoba postronna, świadek, którego rola wyznaczona jest w relacji do ofiary – jako obecnego w miejscu, gdzie dochodzi do wypadku bądź aktu przemocy⁵². Proces decyzyjny takiej osoby w sytuacji wymagającej zachowania pomocowego wynikać ma z kalkulacji zysków i strat, jakie niesie za sobą potencjalna reakcja lub jej brak⁵³. Badania psychologiczne w tej dziedzinie sugerują, że w tego typu sytuacjach najbardziej typową reakcją jest bierność, a nie udzielenie pomocy. Wynika to z wieloetapowego procesu decyzyjnego poprzedzającego udzielenie pomocy, który obejmuje zauważenie zdarzenia, interpretację go jako wymagającego interwencji, poczucie odpowie-

⁵⁰ Mikołaj Winiewski, Wiktor Soral, Michał Bilewicz, *Conspiracy theories on the map of stereotype content: survey and historical evidence* [w:] *The psychology of conspiracy*, red. Michał Bilewicz, Aleksandra Cichocka, Wiktor Soral, London: Routledge, 2015.

⁵¹ Roland Imhoff, Lea Dieterle, Pia Lamberty, *Resolving the puzzle of conspiracy worldview and political activism: Belief in secret plots decreases normative but increases nonnormative political engagement*, „Social Psychological and Personality Science” 2021, t. 12, s. 71–79.

⁵² Bibb Latane, John M. Darley, *Group inhibition of bystander intervention in emergencies*, „Journal of Personality and Social Psychology” 1968, t. 10, s. 215–221.

⁵³ Michał Bilewicz, Maria Babińska, *Bystander, czyli kto? Potoczne wyobrażenia Polaków na temat stosunku do Żydów w czasie okupacji hitlerowskiej*, „Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja” 2018, t. 3, s. 97–116.

działności za los ofiary, wybór sposobu pomocy oraz samo udzielenie pomocy. Na każdym z tych etapów istnieje wiele czynników ograniczających skłonność do niesienia pomocy.

Z czasem pojęcie bystandera zaczęło się coraz częściej pojawiać w pracach historyków, antropologów i socjologów, przenosząc się również do innych dziedzin naukowych. Jego znaczenie zostało ukształtowane przez wczesne badania Darleya i Latane⁵⁴, przez co typowym przykładem bystandera stał się bierny obserwator, który patrzy na cierpienie ofiary, mając nadzieję, że ktoś inny udzieli jej pomocy. Jednak takie rozumienie bystandera jako gapia nie odzwierciedla rzeczywistości relacji polsko-żydowskich w czasie Holokaustu⁵⁵. Rasistowska ideologia narodowego socjalizmu umieszczała Słowian w kategorii podludzi (niem. *Untermenschen*), a więc niżej niż Aryjczyków, choć wyżej niż Żydów i Romów, których w pierwszej kolejności przeznaczono do eksterminacji jako bezwartościowe życia (niem. *Lebensunwertes Leben*). Niezależnie od narzucenia hierarchii gatunkowych na relacje międzygrupowe nazistowska ideologia uwikłała bystanderów w wiele relacji eksploatacyjnych wobec ofiar, jednocześnie opierając się na istniejących animozjach i uprzedzeniach powszechnych w narodach okupowanej Europy.

Ponadto badania psychologiczne wskazują na tendencję do usprawiedliwiania zastanego systemu, nawet jeśli jest on w oczywisty sposób niesprawiedliwy⁵⁶. W sytuacji ludobójczej narzucone przez okupanta hierarchie rasowe szybko mogły być przyjmowane jako naturalne i uprawomocniane. Zobojętnienie bystanderów na krzywdę można też wyjaśnić procesem desensytyzacji na przemoc, który polega na tym, że im więcej ludzie dostrzegają przemocy w otoczeniu, tym mniej emocjonalnie na nią reagują⁵⁷. Jak pisze Jan Grabowski, „zwyczajność mordów, oczywistość i powszechność żydowskiego cierpienia stały się elementem codzienności – szczególnie tam, gdzie getta nie były oddzielone murami od aryjskiej strony”⁵⁸.

By zrozumieć pozycję bystandera, należy też wspomnieć o szczególnej emocji, jaką jest *Schadenfreude*. Mina Cikara i Susan Fiske podczas swoich badań nad fizjologicznymi przejawami tej emocji dostrzegły, że kłopoty doświadczane przez osoby należące do grup o wysokim statusie społecznym, w stosunku do których ludzie zazwyczaj odczuwają zawiść, powodują napięcie mięśni charak-

⁵⁴ Bibb Latane, John M. Darley, *Group inhibition of bystander intervention in emergencies*, „Journal of Personality and Social Psychology” 1968, t. 10, s. 215–221.

⁵⁵ Michał Bilewicz, *Obedient Authoritarians or Lay Darwinists? [w:] Confronting Humanity at its Worst: Social Psychological Perspectives on Genocide*, red. Leonard S. Newman, Oxford University Press, 2019.

⁵⁶ John Jost, Orsolya Hunyady, *The psychology of system justification and the palliative function of ideology*, „European Review of Social Psychology” 2003, t. 13, s. 111–153.

⁵⁷ Wiktor Soral, Michał Bilewicz, Mikołaj Winiewski, *Exposure to hate speech increases prejudice through desensitization*, „Aggressive Behavior” 2018, t. 44, s. 136–146.

⁵⁸ Jan Grabowski, *Na posterunku. Udział polskiej policji granatowej i kryminalnej w zagładzie Żydów*, Wołowiec: Czarne, 2020, s. 66.

terystyczne dla doznań przyjemności (zwiększona aktywność mięśni zygomatycznych). *Schadenfreude* zakłada empatię, czyli zdolność do współodczuwania i współcierpienia. Zawieść jednak prowadzi do *Schadenfreude* tylko wtedy, gdy niepowodzenia dotyczą osób, które w pewien sposób przypominają nas – ich los musi być w jakimś stopniu podobny do naszego.

Ten paradoks emocji *Schadenfreude* wydaje się mieć odzwierciedlenie w relacjach polsko-żydowskich podczas okupacji. Silne, przedwojenne stereotypy zawistne, przy jednoczesnej bliskości kulturowej Polaków i Żydów, stworzyły psychologiczne warunki, w których tragedia Żydów często spotykała się z zadowoleniem, a nawet przyjemnością u etnicznych Polaków. Nawiązując do koncepcji psychoanalitycznych, Andrzej Leder określa ten rodzaj przyjemności jako „transpasywną”⁵⁹ – wynika ona z tego, że zewnętrzne siły uzupełniały proces modernizacji przez usunięcie Żydów z przestrzeni społecznej. Odczucie takiej przyjemności było możliwe, ponieważ Żydów już wcześniej postrzegano jako hamujących szanse awansu społecznego Polaków.

Pojęcie bystandera jest dość szerokie – obejmując zarówno zachowania bierne, przyzwalające, jak i wykorzystujące położenie ofiar do poprawy własnej sytuacji. Jednocześnie historyczne badania nad Zagładą coraz częściej dotyczą zachowań bezpośrednio kolaboracyjnych. W relacjach ocalałych wielokrotnie wspomina się o okrucieństwie SS RONA, złożonej z rosyjskich kolaborantów, o roli „Trawniki Männer”, czyli Rosjan, Ukraińców i Łotyszy obsługujących nazistowskie ośrodki eksterminacji, czy też o ukraińskiej dywizji SS „Galizien”. Wielu z nich podzielało hierarchiczną ideologię nazistowską, która motywowała ich współpracę, często tworząc iluzję dominacji ich grupy etnicznej nad sąsiadami⁶⁰ (np. Ukraińcy nad Polakami, Łotysze nad Rosjanami). Również w Polsce powołana w Generalnym Gubernatorstwie policja granatowa, kolaborując z Niemcami, zaangażowana była w proces eksterminacji Żydów, często mordując ich z własnej inicjatywy, a nawet w tajemnicy przed Niemcami⁶¹. Granatowi policjanci mieli odegrać znaczącą rolę w *Judenjagd*, czyli polowaniu na Żydów⁶².

Motywacje działań kolaboracyjnych można zrozumieć, odwołując się do podzielenia centralnych aspektów ideologii nazistowskiej dotyczących Żydów – dehumanizujących stereotypów oraz teorii spiskowych na temat Żydów, obwiniających ich za wszelkie niepowodzenia i trudności życiowe. Znamienne, że przeganiiani ulicami Jedwabnego w dniu pogromu żydowscy mieszkańcy tego miasta zostali zmuszeni przez Polaków do wykrzykiwania hasła: „za nas wojna, przez nas wojna”⁶³. Z ko-

⁵⁹ Andrzej Leder, *Prześlona rewolucja. Ćwiczenia z logiki historycznej*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2014.

⁶⁰ Michał Bilewicz, *Obedient authoritarians or lay darwinists? [w:] Confronting Humanity...*

⁶¹ Grabowski, *Na posterunku...*

⁶² Jan Grabowski, *Judenjagd. Polowanie na Żydów 1942–1945. Studium dziejów pewnego powiatu*, Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2011.

⁶³ Anna Bikont, *My z Jedwabnego*, Warszawa: Prószyński i S-ka, 2004.

lei dehumanizacja Żydów obecna była w dużym stopniu już u zarania XX stulecia w ideologii narodowo-demokratycznej, która trwale ukształtowała sposób postrzegania Żydów w międzywojennej Polsce⁶⁴.

Psychologiczne refleksje na temat roli i sytuacji bystanderów w czasie Zagłady obejmują również namysł nad osobami ratującymi Żydów, często z narażeniem życia. W badaniu porównującym biernych świadków Holokaustu (zarówno uczestników ruchu oporu, jak i osób niezaangażowanych) z osobami ratującymi Żydów zauważono, że ratujący nie różnili się pod względem najważniejszych cech psychologicznych od innych ludzi – nie było między nimi rozbieżności w przekonaniach politycznych, wyznaniu i cechach osobowości. Jedną z niewielu odnalezionych różnic między osobami nieratującymi a ratującymi była silna rola troski wśród ratujących⁶⁵. Stoi ona w sprzeczności z ideologią hierarchicznego darwinizmu społecznego, ponieważ łączy ludzi niezależnie od ich miejsca w dominującej w tamtym kontekście hierarchii. Silne przywiązanie do wartości troski pozwalało uruchomić empatię wobec tych, których ideologia dehumanizacji wykluczała poza ramy współczucia.

Grabież i motywacja instrumentalna

Ostatnim z ważnych przesunięć w psychologicznej refleksji nad Zagładą było docenienie motywacji instrumentalnej – chęci grabieży i wzbogacenia się kosztem ofiar. Co więcej, wiele spośród badań psychologicznych wskazuje na to, że motywacja taka może być reakcją na wcześniejsze doświadczenia niesprawiedliwości. Badania Emily Zitek i współpracowników⁶⁶ wskazują, że ludzie potraktowani niesprawiedliwie mają większą skłonność do działań egoistycznych i łamania norm moralnych. Zaobserwowano to zarówno w zadaniach wyobrażeniowych (gdy w eksperymentach skłaniano badanych do przywołania sytuacji, w których ktoś potraktował ich niesprawiedliwie), jak i w sytuacjach, w których pomocnik eksperymentatora traktował osobę badaną w sposób niesprawiedliwy. Sytuacja okupacji niemieckiej w Polsce mogła zatem w fundamentalny sposób wpłynąć na egoizm i gotowość do łamania norm. Sugerują to również przeprowadzone bezpośrednio po wojnie badania polskiej młodzieży, w których wskazywano na wysoki poziom demoralizacji, egoizmu i skłonności do kradzieży⁶⁷.

⁶⁴ Grzegorz Krzywiec, *Polska bez Żydów. Studia z dziejów idei, wyobrażeń i praktyk antysemickich na ziemiach polskich początku XX wieku (1905–1914)*, Warszawa: Instytut Historii PAN, 2017.

⁶⁵ Samuel P. Oliner, Pearl M. Oliner, *The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe*, New York, NY: Free Press, 1988.

⁶⁶ Emily M. Zitek, Alexander H. Jordan, Benoit Monin, Frederick R. Leach, *Victim entitlement to behave selfishly*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2010, t. 98, s. 245–255.

⁶⁷ Stefan Baley, *Psychologiczne wpływy drugiej wojny światowej*, „Psychologia Wychowawcza” 1948, t. 1, s. 6–24.

Na motywację instrumentalną wskazują również coraz częściej historycy badający Zagładę. Timothy Snyder podkreśla ten wymiar ludobójczej polityki niemieckiej, sugerując, że poparcie Niemców dla tej polityki mogło wynikać z głębokiej deprivacji i obietnicy eksploatacji gospodarczej związanej z ekspansją na wschodzie⁶⁸. Rūta Vanagaitė i Efraim Zuroff, analizując zagładę Żydów na Litwie, podkreślają rolę nie tylko osób, które mordowały Żydów, ale również tych, którzy zajmowali się kradzieżą żydowskiego mienia⁶⁹. Jan Tomasz Gross i Irena Grudzińska-Gross, analizując liczne przykłady rabunków mienia żydowskiego w czasie Holokaustu, zauważają, że pragnienie „przejęcia” mienia żydowskiego pojawiło się w Europie na długo przed Zagładą, a źródła tego zachowania upatrują w teoriach spiskowych przypisujących Żydom bogactwo⁷⁰. Stereotyp czy też teoria spiskowa kojarząca Żydów z pieniądzem, o których piszą Gross i Grudzińska-Gross, na pewno wpłynęły na przekonanie, że na Żydach można się wzbogacić. W relacjach ocalałych znajdziemy wiele wzmianek wskazujących na to, że Polacy zamierzali wzbogacić się na nieszczęściu swoich żydowskich sąsiadów – Żydzi byli np. zmuszani do sprzedawania futer „za bezcen”, policja granatowa zaś kradła futra „pożydowskie”⁷¹. Zygmunt Klukowski opisuje też „łazików”, czyli mieszkańców Lubelszczyzny wkradających się w dniu deportacji do pustych domów żydowskich i dokonujących tam grabieży⁷².

Motywacja instrumentalna pojawia się również w analizach dotyczących bezpośrednich sprawców Zagłady. Götz Aly jako pierwszy podjął się wyjaśnienia Holokaustu w kategoriach ekonomicznych – sukces Hitlera mógł polegać na tym, że obiecał on Niemcom wyjście z kryzysu gospodarczego i bezrobocia. Działania finansistów zostały zideologizowane, wprowadzono antyżydowskie prawa, miało dojść do „odżyczenia niemieckiej gospodarki” przez „wywłaszczenie obcych” i „wrogów narodu”. Naziści mieli kierować się chęcią zysku i odbudowy Niemiec przez okradanie Żydów na niespotykaną skalę⁷³. Franz Stangl, komendant Treblinki, zapytany o cel eksterminacji Żydów, odpowiedział, że doszło do niej dla pieniędzy – opowiadał o fantastycznych sumach, które mieli ze sobą przywozić Żydzi do obozu zagłady⁷⁴.

Psychologicznym tłem motywacji instrumentalnej w ludobójstwie jest z pewnością poczucie relatywnej deprivacji, czyli subiektywne uczucie pogar-

⁶⁸ Timothy Snyder, *Czarna ziemia. Holokaust jako ostrzeżenie*, tłum. Bartłomiej Pietrzyk, Kraków: Znak Horyzont, 2015.

⁶⁹ Rūta Vanagaitė, Efraim Zuroff, *Nasi. Podróżując z wrogiem*, tłum. Krzysztof Mazurek, Warszawa: Czarna Owca, 2017; cyt. za: Grabowski, *Na posterunku...*

⁷⁰ Jan Tomasz Gross, Irena Grudzińska-Gross, *Złote żniwa. Rzecz o tym, co się działo na obrzeżach zagłady Żydów*, Kraków: Znak, 2011.

⁷¹ Grabowski, *Na posterunku...*

⁷² *Ibidem*.

⁷³ Götz Aly, *Państwo Hitlera*, tłum. Wojciech Łygaś, Gdańsk: Finna, 2014.

⁷⁴ Gitta Sereny, *W stronę ciemności. Rozmowy z komendantem Treblinka*, tłum. Jan K. Milencki, Warszawa: Cyklady, 2009.

szania się sytuacji materialnej. Psychologia społeczna rozróżnia dwie formy deprywacji – indywidualną i grupową⁷⁵. Grupowa relatywna deprywacja polega na poczuciu, że sytuacja materialna grupy własnej jest gorsza od sytuacji innych grup i pogarsza się na tle sytuacji grupy w przeszłości. Badania systematycznie pokazują, że grupowa relatywna deprywacja jest jedną z głównych przyczyn uprzedzeń do obcych, np. im wyższa grupowa relatywna deprywacja, tym wyższe poparcie dla stosowania przemocy wobec uchodźców i niższa akceptacja dla imigrantów⁷⁶.

Co jeszcze ważniejsze, poczucie grupowej deprywacji w dużym stopniu wyjaśnia skłonność do wiary w teorie spiskowe⁷⁷, również te antysemityczne⁷⁸. Podobną zależność zaobserwowano, analizując wpływ prekaryzacji na gotowość do wiary w teorie spiskowe: gdy ludzie doświadczają prekarności, wówczas chętniej wierzą w spiski⁷⁹. Wojenne poczucie relatywnej deprywacji mogłoby być więc podglebieniem dla stereotypów przedstawiających Żydów jako majątnych i wpływowych – co tłumaczyłoby opisywane przez historyków próby poszukiwania „żydowskiego złota” nawet u najuboższych ofiar Zagłady oraz rozmaite teorie na temat bogactwa Żydów, które motywowały udział w nazistowskich zbrodniach.

Podsumowanie

Rozwój psychologii społecznej w ostatnich dekadach pozwolił przyjąć nieco inną perspektywę w rozumieniu ludobójstw, w tym zagłady Żydów. Należy oczywiście pamiętać, że badania psychologiczne prowadzone są w czasie pokoju i nie sposób idealnie odwzorować warunków, które popychają ludzi do postępowania w konkretny sposób w czasie wojny czy okupacji. Mając na uwadze te ograniczenia, psycholodzy i psycholożki mimo wszystko próbują przyczynić się do tego, by w jak największym stopniu możliwe było zrozumienie motywacji ludzkich, które leżą u podłoża ludobójstw.

⁷⁵ Thomas F. Pettigrew, Oliver Christ, Ulrich Wagner, Roel W. Meertens, Rolf van Dick, Andreas Zick, *Relative deprivation and intergroup prejudice*, „Journal of Social Issues” 2008, t. 64, s. 385–401.

⁷⁶ Maciej Bieńkowski, Aleksandra Świdorska, *Postawy wobec imigrantów i uchodźców* [w:] *Panel Badań Społecznych CBU*, Warszawa, 2017.

⁷⁷ Theofilos Gkinopoulos, Stefano Pagliaro, Maria-Giuseppina Pacilli, Michał Bilewicz, Manuel Teresi, Chiara Ballone, *Does personal relative deprivation mediate the relationship between passive social media use and beliefs in conspiracy theories? Cross-sectional correlational and experimental evidence*, „European Journal of Social Psychology” 2023, t. 53, s. 1623–1640.

⁷⁸ Michał Bilewicz, Ireneusz Krzemiński, *Anti-semitism in Poland and Ukraine: The belief in Jewish control as a mechanism of scapegoating*, „International Journal of Conflict and Violence” 2010, t. 4, s. 234–243.

⁷⁹ Jais Adam-Troian, Maria Chayinska, Maria Paola Paladino, Özden Melis Uluğ, Jeroen Vaes, Pascal Wagner-Egger, *Of precarity and conspiracy: Introducing a socio-functional model of conspiracy beliefs*, „British Journal of Social Psychology” 2023, t. 62, s. 136–159.

Naiwny sytuacjonizm eksperymentów Milgrama i poszukiwanie „osobowości sprawcy”, którego najbardziej znamienym przykładem są badania zespołu Adorno, zostały zastąpione przez wyjaśnienia skoncentrowane na ideologicznych motywacjach oraz uwzględniających interakcję czynników sytuacyjnych i osobowościowych. Badania ukazujące rolę dehumanizacji i teorii spiskowych jako motywatorów zbrodni pokazują, że bez specyficznej stereotypizacji ofiar trudno byłoby pomyśleć o tak masowej mobilizacji ludobójczej, z jaką Europa miała do czynienia podczas drugiej wojny światowej. Do tego zasadniczą rolę odgrywała identyfikacja z celem ludobójstwa, który wpisywał się w opaczne rozumienie nauki i postępu. Niemiecka „higiena rasowa” była z pewnością ideologią ułatwiającą proces masowej eksterminacji – opór wobec procesu zgodnego z ówczesnymi przekonaniem o zdrowiu publicznym był czymś raczej wyjątkowym. Psychologia społeczna skupiła w końcu w większym stopniu uwagę na bystanderach, czyli tych, bez których udziału, współpracy lub bierności ludobójstwo nie byłoby tak skuteczne i szybkie. Wydaje się więc, że zmiany w psychologicznym podejściu do Zagłady przebiegają niejako równolegle do zmian w historiografii Holokaustu, w której dziś w znacznie większym stopniu zwraca się uwagę na zachowania bystanderów, na motywy ideologiczne i instrumentalne oraz na teorie spiskowe kryjące się za zaangażowaniem w zbrodnie nie tylko Niemców, ale i innych narodów okupowanej Europy.

BIBLIOGRAFIA

- Adam-Trojan Jais, Chayinska Maria, Paladino Maria Paola, Uluğ Özden Melis, Vaes Jeroen, Wagner-Egger Pascal, *Of precarity and conspiracy: Introducing a socio-functional model of conspiracy beliefs*, „British Journal of Social Psychology” 2023, t. 62.
- Adorno Theodor, Frenkel-Brunswick Else, Levinson Daniel J., Sanford Nevitt R., *Osobowość autorytarna*, tłum. Marcin Pańków, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010.
- Altemeyer Bob, *Right-Wing Authoritarianism*, Winnipeg: The University of Manitoba Press, 1981.
- Arendt Hannah, *Eichmann w Jerozolimie: rzecz o banalności zła*, tłum. Adam Szostkiewicz, Kraków: Znak, 2010.
- Asch Solomon E., *Studies of independence and conformity: I. A minority of one against a unanimous majority*, „Psychological Monographs: General and Applied” 1956, t. 70.
- Baley Stefan, *Psychologiczne wpływy drugiej wojny światowej*, „Psychologia Wychowawcza” 1948, t. 1.
- Bieńkowski Maciej, Świdarska Aleksandra, *Postawy wobec imigrantów i uchodźców [w:] Panel Badań Społecznych CBU*, Warszawa, 2017.
- Bikont Anna, *My z Jedwabnego*, Warszawa: Prószyński i S-ka, 2004.
- Bilewicz Michał, Babińska Maria, *Bystander, czyli kto? Potoczne wyobrażenia Polaków na temat stosunku do Żydów w czasie okupacji hitlerowskiej*, „Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja” 2018, t. 3.
- Bilewicz Michał, Krzeziński Ireneusz, *Anti-semitism in Poland and Ukraine: The belief in Jewish control as a mechanism of scapegoating*, „International Journal of Conflict and Violence” 2010, t. 4.

- Bilewicz Michał, *Obedient authoritarians or lay darwinists? [w:] Confronting Humanity at its Worst: Social Psychological Perspectives on Genocide*, red. Leonard S. Newman, Oxford University Press, 2019.
- Borofsky Gerald L., Brand Don J., *Personality organization and psychological functioning of the Nuremberg war criminals: The Rorschach data [w:] Survivors, Victims and Perpetrators: Essays on the Nazi Holocaust*, red. Joel Dimsdale, Routledge, 1980.
- Browning Christopher, *Zwykli ludzie. 101. Rezerwowy Batalion Policji i „ostateczne rozwiązanie” w Polsce*, tłum. Piotr Budkiewicz, wyd. 2, Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2019.
- Castano Emanuele, Giner-Sorolla Roger, *Not quite human: infrahumanization in response to collective responsibility for intergroup killing*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2006, t. 90.
- Čehajić Sabina, Brown Rupert, González Roberto, *What do I care? Perceived ingroup responsibility and dehumanization as predictors of empathy felt for the victim group*, „Group Processes & Intergroup Relations” 2009, t. 12.
- Dhont Kristof, Hodson Gordon, Leite Ana C., *Common ideological roots of speciesism and generalized ethnic prejudice: The social dominance human–animal relations model (SD–HARM)*, „European Journal of Personality” 2016, t. 30.
- Doliński Dariusz, Grzyb Tomasz, *One serious shock versus gradated series of shocks: Does “multiple feet-in-the-door” explain obedience in Milgram studies?*, „Basic and Applied Social Psychology” 2016, t. 38.
- Duckitt John, *A dual-process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice*, „Advances in Experimental Social Psychology” 2011, t. 33.
- Gkinopoulos Theofilos, Pagliaro Stefano, Pacilli Maria-Giuseppina, Bilewicz Michał, Teresi Manuel, Ballone Chiara, *Does personal relative deprivation mediate the relationship between passive social media use and beliefs in conspiracy theories? Cross-sectional correlational and experimental evidence*, „European Journal of Social Psychology” 2023, t. 53.
- Glick Peter, *Jagnięta ofiarne w wilczym przebraniu. Zawistne uprzedzenia, ideologia i czynienie z Żydów kozłów ofiarnych [w:] Understanding Genocide: The Social Psychology of the Holocaust*, red. Leonard S. Newman, Ralph Erber, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010.
- Goldhagen Daniel Jonah, *Gorliwi kaci Hitlera. Zwykli Niemcy i Holocaust*, tłum. Wiesław Horabik, Warszawa: Aletheia, 2021.
- Górska Paulina, Stefaniak Anna, Lipowska Katarzyna, Malinowska Katarzyna, Skrodzka Magdalena, Marchlewska Marta, *Authoritarians go with the flow: Social norms moderate the link between right-wing authoritarianism and outgroup-directed attitudes*, „Political Psychology” 2021, t. 43.
- Götz Aly, *Państwo Hitlera*, tłum. Wojciech Łygaś, Gdańsk: Finna, 2014.
- Grabowski Jan, *Judenjagd. Polowanie na Żydów 1942–1945. Studium dziejów pewnego powiatu*, Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2011.
- Grabowski Jan, *Na posterunku. Udział polskiej policji granatowej i kryminalnej w zagładzie Żydów*, Wołowiec: Czarne, 2020.
- Gross Jan Tomasz, Grudzińska-Gross Irena, *Złote żniwa. Rzecz o tym, co się działo na obrzeżach zagłady Żydów*, Kraków: Znak, 2011.
- Harris Lasana T., Fiske Susan T., *Dehumanizing the lowest of the low: Neuroimaging responses to extreme out-groups*, „Psychological Science” 2006, t. 17.
- Harrower Molly, *Rorschach records of the Nazi war criminals: An experimental study after thirty years*, „Journal of Personality Assessment” 1976, t. 40.

- Haslam Nick, *Dehumanization: An Integrative Review*, „Personality and Social Psychology Review” 2006, t. 10.
- Henrich Joseph, Heine Steven J., Norenzayan Ara, *The weirdest people in the world? [w:] Arguing about Human Nature: Contemporary Debates*, red. Stephen M. Downes, Edouard Machery, London: Routledge/Taylor & Francis Group, 2013.
- Hodson Gordon, MacInnis Cara C., Busseri Michael A., *Bowing and kicking: Rediscovering the fundamental link between generalized authoritarianism and generalized prejudice*, „Personality and Individual Differences” 2017, t. 104.
- Hornsey Matthew J., Bierwaczzonek Kinga, Sassenberg Kai, Douglas Karen M., *Individual, intergroup and nation-level influences on belief in conspiracy theories*, „Nature Reviews Psychology” 2023, t. 2.
- Imhoff Roland, Dieterle Lea, Lamberty Pia, *Resolving the puzzle of conspiracy worldview and political activism: Belief in secret plots decreases normative but increases nonnormative political engagement*, „Social Psychological and Personality Science” 2021, t. 12.
- Ingrao Christian, *Czarni myśliwi. Brygada Dirlawangera*, tłum. Wojciech Gilewski, Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2011.
- John Jost, Hunyady Orsolya, *The psychology of system justification and the palliative function of ideology*, „European Review of Social Psychology” 2003, t. 13.
- Kay Aaron C., Gaucher Danielle, Napier Jamie L., Callan Mitchell J., Laurin Kristin, *God and the Government: Testing a compensatory control mechanism for the support of external systems*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2008, t. 95.
- Kay Aaron C., Whitson Jennifer A., Gaucher Danielle, Galinsky Adam D., *Compensatory control achieving order through the mind, our Institutions, and the Heavens*, „Current Directions in Psychological Science” 2009, t. 18.
- Kofta Mirosław, Soral Wiktor, Bilewicz Michał, *What breeds conspiracy antisemitism? The role of political uncontrollability and uncertainty in the belief in Jewish conspiracy*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2020, t. 118.
- Krzywiec Grzegorz, *Polska bez Żydów. Studia z dziejów idei, wyobrażeń i praktyk antysemitkich na ziemiach polskich początku XX wieku (1905–1914)*, Warszawa: Instytut Historii PAN, 2017.
- Kteily Nour, Bruneau Emile, Waytz Adam, Cotterill Sarah, *The ascent of man: Theoretical and empirical evidence for blatant dehumanization*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2015, t. 109.
- Kteily Nour, Hodson Gordon, Bruneau Emile, *They see us as less than human: Metadehumanization predicts intergroup conflict via reciprocal dehumanization*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2016, t. 110.
- Latane Bibb, Darley John M., *Group inhibition of bystander intervention in emergencies*, „Journal of Personality and Social Psychology” 1968, t. 10.
- Leder Andrzej, *Prześlona rewolucja. Ćwiczenia z logiki historycznej*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej, 2014.
- Leyens Jacques-Philippe, Demoulin Stephanie, Vaes Jeroen, Gaunt Ruth, Paladino Maria Paola, *Infra-humanization: The wall of group differences*, „Social Issues and Policy Review” 2007, t. 1.
- Leyens Jacques-Philippe, Paladino Paola M., Rodriguez-Torres Ramon, Vaes Jeroen, Demoulin Stephanie, Rodriguez-Perez Armando, Gaunt Ruth, *The emotional side of prejudice: The attribution of secondary emotions to ingroups and outgroups*, „Personality and Social Psychology Review” 2000, t. 4.
- Lipstadt Deborah E., *Proces Eichmanna*, tłum. Maciej Antosiewicz, Warszawa: Wielka Literatura, 2012.

- Milgram Stanley, *Posłuszeństwo wobec autorytetu*, tłum. Małgorzata Hołda, Sopot: Smak Słowa, 2017.
- Oliner Samuel P., Oliner Pearl M., *The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe*, New York, NY: Free Press, 1988.
- Pettigrew Thomas F., Christ Oliver, Wagner Ulrich, Meertens Roel W., van Dick Rolf, Zick Andreas, *Relative deprivation and intergroup prejudice*, „Journal of Social Issues” 2008, t. 64.
- Roets Arne, Au Evelyn, Van Hiel Alain, *Can authoritarianism lead to greater liking of out-groups? The intriguing case of Singapore*, „Psychological Science” 2015, t. 26.
- Sereny Gitta, *W stronę ciemności. Rozmowy z komendantem Treblinki*, tłum. Jan K. Milenci, Warszawa: Cyklady, 2009.
- Snyder Timothy, *Czarna ziemia. Holokaust jako ostrzeżenie*, tłum. Bartłomiej Pietrzyk, Kraków: Znak Horyzont, 2015.
- Soral Wiktor, Bilewicz Michał, Winiewski Mikołaj, *Exposure to hate speech increases prejudice through desensitization*, „Aggressive Behavior” 2018, t. 44.
- Uenal Fatih, Sidanius Jim, Maertens Rakoel, Hudson Sa-kiera T.J., Davis Gregory, Ghani Asma, *The roots of ecological dominance orientation: Assessing individual preferences for an anthropocentric and hierarchically organized world*, „Journal of Environmental Psychology” 2022, t. 81.
- Vanagaitė Rūta, Zuroff Efraim, *Nasi. Podróżując z wrogiem*, tłum. Krzysztof Mazurek, Warszawa: Czarna Owca, 2017.
- Welzer Harald, Neitzel Sönke, *Żołnierze. Protokoły walk, zabijania i umierania*, tłum. Wiktor Grotowicz, Warszawa: Krytyka Polityczna, 2014.
- Winiewski Mikołaj, Soral Wiktor, Bilewicz Michał, *Conspiracy theories on the map of stereotype content: survey and historical evidence* [w:] *The Psychology of Conspiracy*, red. Michał Bilewicz, Aleksandra Cichocka, Wiktor Soral, London: Routledge, 2015.
- Zitek Emily M., Jordan Alexander H., Monin Benoit, Leach Frederick R., *Victim entitlement to behave selfishly*, „Journal of Personality and Social Psychology” 2010, t. 98.